

L'Ateneu de Maó i l'educació fora de l'escola a la primeria del segle XX

Xavier Motilla Salas

Introducció

Amb la present ponència pretenem apropar-nos al vessant educatiu, en els seus primers anys de funcionament, d'una entitat cívica i cultural emblemàtica de la Menorca contemporània com fou i és l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó. Cal cercar els orígens de l'Ateneu —fundat l'any 1905 d'acord amb el model d'ateneu sorgit del reformisme burgès— en l'empenta d'un col·lectiu de persones de la intel·lectualitat menorquina i de fora de l'illa que es veren aglutinades ja a la fi del segle anterior en diverses empreses culturals i educatives com ara la fundació de la *Revista de Menorca* (1888), que l'any 1906 esdevingué portaveu de l'entitat, l'Institut de Maó o, ja iniciat el segle XX, la creació d'una delegació de l'Extensió Universitària de la Universitat de Barcelona (1904). Des de la seva creació l'Ateneu de Maó actuaria com a vertader aglutinador de les principals personalitats intel·lectuals residents a Menorca i esdevindria bressol de l'associacionisme maonès en general i plataforma per a la creació d'altres ateneus a l'illa de diversa orientació, amb els quals mantingué vincles importants: l'Ateneu Popular (1908), l'Ateneu Obrer (1908) i l'Ateneu des Castell (1909). En els primers anys de funcio-

nament, en el que caldria considerar com una primera etapa de la centenària història de la institució, que es prolongaria des de la seva fundació fins a la fi de la Guerra Civil, es crearen les diverses seccions de l'entitat —inicialment de ciències exactes i naturals, ciències morals i polítiques, literatura i música, arts del dibuix i arqueologia, esports i excursions, a les quals s'afegí la de turisme— i s'aglutinà en el seu si la Junta Local d'Extensió Universitària, la Gota de Llet de Menorca, un Comitè Local dels Exploradors d'Espanya, la Lliga Antituberculosa, una Comissió d'Higiene Social, les cambres Agrícola i la de Comerç, Indústria i Navegació, l'Orfeó Maonès, el Grup Filharmònic, una associació musical, l'Agrupació Radiofilharmònica i un ràdio club, un grup excursionista, el Grup Esperantista, el Club Maonès de Futbol i altres grups esportistes (tennis, hípica, tir, etc.), la Junta Provincial de la Lliga Marítima Espanyola, una penya marítima i el Club Marítim de Maó, un grup naturista, una comissió de la Creu Roja, la Societat de Salvament de Nàufrags, una societat protectora de la pesca, seccions delegades del col·legis oficials de metges i apotecaris de les Balears, etc. Mantingué una intensa activitat cultural i educativa a través de les nombroses conferències que s'hi pronunciaren —més de tres-centes—, sessions literàries i musicals —gairebé dues-centes— i dels ensenyaments que s'hi impartiren: classes d'idiomes, cant, solfeig, pintura, etc. Endegà una important biblioteca i sala de lectura, que pels volts de 1930 disposava de més de disset mil exemplars i rebia més d'un centenar de diaris i revistes per subscripció o intercanvi de la *Revista de Menorca*, el seu òrgan d'expressió i testimoni de la ingent tasca portada a terme en aquests anys.¹ Durant aquesta primera etapa, marcada pel context regenera-

1 L'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó fou la principal plataforma aglutinadora dels sectors intel·lectuals i civils de la societat menorquina del nou-cents i tingué una incidència cultural i educativa a l'illa d'abast considerable. Sobre els inicis i l'activitat durant les primeres dècades del nou-cents de l'Ateneu, hom pot trobar-ne notícies a diverses obres i treballs com ara: VICTORY TALTAVULL, A. «El Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón en sus veinticinco primeros años de existencia», *Revista de Menorca*, [Maó], 1930, pàg. 294-319; HERNÁNDEZ MORA, J. «Els Orígens de l'Ateneu de Maó», *Revista de Menorca*, [Maó], 1981, pàg. 19-70; CANUT, M. L.; AMORÓS, J. L. *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*. Palma: Institut Menorquí d'Estudis, 1989 pàg. 23-25; QUINTANA, J. M. *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Institut Menorquí d'Estudis [Biblioteca Serra d'Or, 193] 1998, pàg. 45-53; SALORD RIPOLL, J. «De l'Ateneu a l'Institut Menorquí d'Estudis: creació i projecció culturals a la Menorca del segle XX», SERRA BUSQUETS, S.; COMPANY MATES, A. *El moviment associatiu a les illes Balears des de finals del segle XIX fins a l'actualitat*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics [XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals], 2000, pàg. 289-30; MOTILLA SALAS, X. *Regeneracionisme i educació*

cionista reformista i amarat d'un evident pedagogisme, la institució parà especial atenció a aspectes educatius populars, socials o no formals —campanyes d'educació popular a través de l'Extensió Universitària, educació de les mares i protecció a la infància a través de la Gota de Llet, introducció de nous mètodes educatius no escolars mitjançant l'escoltisme, etc.— i demostrà la seva sensibilitat per la millora de l'educació formal de l'illa en crear comissions i campanyes de conscienciació cívica per tal de construir escoles graduades o evitar el tancament de l'institut de la ciutat. En la present ponència pretenem reflexionar sobre l'activitat educativa popular, social i no formal portada a terme des de l'entitat a través de les associacions que en ella acollí, il·lustrant-ho amb diversos exemples emblemàtics esdevinguts a la primeria del segle XX.

Educació fora de l'escola. Educació no formal, educació social, educació popular

És evident que, en parlar de la contribució de l'Ateneu a l'educació en les primeres dècades del nou-cents menorquí, de l'activitat educativa que portà a terme, abans de res ens hauríem d'interrogar sobre a quina educació ens referim, sobretot quan parlem d'una institució educativa no escolar com l'Ateneu en un temps en què encara la identificació entre escola i educació es dona molt sovint. A ningú no li defuig el fet que l'educació és una realitat complexa, dinàmica, dispersa, heterogènia, etc. La multitud de processos, successos, fenòmens, agents o institucions que es consideren com a educatius són d'una diversitat tal que, després d'allò que es pugui dir sobre l'educació en general, es fa necessari una distinció entre ells per tal de poder parlar amb sentit de la tasca educativa. És necessari, per tant, delimitar l'univers educatiu. De fet, discriminar el fet educatiu es fa des de temps enrere.²

popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917). Maó: Institut Menorquí d'Estudis [Cova de Pala, 18], 2004, pàg. 229-241 i MOTILLA SALAS, X. «Els ateneus i el foment de la lectura a Menorca a les primeres dècades del nou-cents», COMAS RUBÍ, F.; MOTILLA SALAS, X. (coord.): *Història/històries de la lectura* Palma: Institut d'Estudis Balearics [XXIV Jornades d'Estudis Històrics Locals – XVII Jornades d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana], 2005, pàg. 275-290.

2 Sovint s'ha fet sols afegint-li un adjectiu al mot educació parlant així per exemple d'educació moral, educació familiar, educació activa, etc. En altres ocasions, l'hem diferenciada en funció dels subjectes que s'eduquen i hem parlat d'educació infantil, educació d'adults, educació de la tercera edat, educació especial, etc. De vegades, s'ha fet referència als efectes que pot

Així és que en parlar de l'educació o, millor dit, de l'activitat educativa de l'Ateneu, primer de tot serà necessari especificar a quin tipus d'educació ens referim. Evidentment, ens referim a una educació fora de l'escola car parlem d'una institució no escolar. Al llarg de la història, les societats han necessitat medis i entorns educatius paral·lels a l'escola, no oposats ni alternatius a ella, sinó complementaris, especialment des de la configuració dels sistemes educatius nacionals en la nostra contemporaneïtat. Aquests recursos educatius paral·lels i complementaris a l'escola se'ls ha anomenat des de la fi dels anys seixanta i començament del setanta del segle passat com a «no formals». Foren P. H. Coombs i M. Ahmed els que encunyaren i definiren els conceptes d'educació formal, educació no formal i educació informal per tal d'intentar abastar en la seva totalitat la complexitat de l'univers educatiu i a l'hora delimitar-lo.³ Així és que, segons aquests autors, l'educació formal comprendria el sistema educatiu altament institucionalitzat, cronològicament graduat i jeràrquicament estructurat que s'estén des dels primers anys de l'escola primària fins als darrers anys de la universitat. D'altra banda, l'educació no formal seria qualsevol tipus d'activitat organitzada, sistemàtica, educativa, realitzada fora del marc del sistema oficial, per tal de facilitar determinades classes d'aprenentatges a subgrups particulars de la població, indistintament de l'edat. Finalment, l'educació informal fou descrita per aquests autors com aquell procés que dura tota la vida i en el qual les persones adquireixen i acumulen coneixements, habilitats, actituds i maneres de discerniment a través de les experiències diàries i la seva relació amb el medi que els envolta. Aquesta classificació tripartida que realitzaren Coombs i Ahmed de l'univers educatiu tenia un propòsit d'exhaustivitat: la suma de totes tres havia d'abastar la globalitat de l'univers educatiu. En unes altres paraules, qualsevol procés que s'inclogués en l'univers educatiu havia de poder-se incloure al mateix temps en alguna de les tres classes d'educació per ells definides. Les principals diferències entre les unes i les altres vénen donades per la intencionalitat educativa manifesta i el caràcter metòdic

produir aquesta en els subjectes —educació intel·lectual, física, moral, etc.— o en altres ocasions els adjectius possibles ens remeten a ideologies, tendències polítiques, religions, etc. —anarquista, socialista, catòlica, etc.

³ Vegeu algunes de les seves obres com: COOMBS, P. H. *The World Educational Crisis*. Nova York: Oxford University Press, 1968; COOMBS, P. H.; AHMED, M. *Attacking Rural Poverty: How Non-Formal Education can Help*. Baltimore: J. Hopkins University Press, 1974. Ambdues obres s'han traduït al castellà per les editorials Península (Barcelona, 1971) i Santillana (Madrid, 1985) la primera d'elles, i Tecnos (Madrid, 1975), la segona.

i sistemàtic que tenen l'educació formal i la no formal que, en contraposició, es considera que no té l'educació informal. De fet, l'educació informal sempre esdevé indiferenciada i subordinada a altres processos socials, no sorgeix com quelcom diferent i predominant en el curs general de l'acció en què transcorre, té lloc d'una manera difusa, etc. D'altra banda, la diferència principal entre l'educació formal i la no formal és bàsicament estructural, és a dir, és una distinció administrativa, legal. Allò que és formal és el sistema educatiu graduat i jerarquitzat i allò que és no formal és el que resta fora d'aquest sistema educatiu. La franja entre el que és formal o no formal pot, per tant, canviar d'una època a una altra, d'un país a un altre, etc., en funció del que estigui establert i reconegut com a tal.⁴

Dit açò, a ningú no li estranyarà que parlem d'educació no formal i informal en parlar de l'activitat educativa de l'Ateneu a la primeria del nou-cents. No obstant açò, s'ha de dir que en l'actualitat els termes d'educació formal, no formal i informal, especialment aquests dos darrers, són qüestionats per la comunitat educativa no tant pel que representen i la tripartició de l'univers educatiu que suposen, que consideram vàlida, sinó per l'elecció dels mots en qüestió, ja que es considera que les denominacions de no formal i informal poden ser contradictòries, negatives, despectives i, probablement, ideològiques, en el pitjor sentit de la paraula.⁵ Açò no obstant, més enllà dels debats actuals, nosaltres farem ús de les esmentades nomenclatures d'educació formal, no formal i informal en la ponència que ens ocupa, car ens permeten entendre, copsar, abastar, l'activitat educativa portada a terme per l'Ateneu i des d'ell, tot i que es puguin considerar més o menys afortunats des d'una perspectiva actual els mots elegits en el seu moment per Coombs i Ahmed, no així, al nostre entendre, la tripartició de l'univers educatiu que representen.

És evident que, seguint les consideracions epistemològiques abans esmentades, caldria considerar l'Ateneu com una institució educativa no formal en la

4 Per a un major aprofundiment hom pot consultar: TRILLA J. [et al.]. *La educación fuera de la escuela. Ámbitos no formales y educación social*. Barcelona: Ariel Educación, 2003 (hi ha diverses edicions, la primera de les quals és de 1993) i SARRAMONA, J.; VÁZQUEZ, G.; COLOM, A. J. *Educación no formal*. Barcelona: Ariel Educación, 1998.

5 CARIDE, J. A. «No hay educación no formal», *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, [Barcelona], setembre-desembre 2004 i ORTEGA ESTEBAN, J. «La educación a lo largo de la vida: la educación social, la educación escolar, la educación continua... todas son educaciones formales», *Revista de Educación*, [Madrid], núm. 338, 2005, pàg. 167-175.

qual es donaren i es donen processos educatius no formals i també, lògicament, informals. Ara bé, després de disposar d'un primer marc de referència teórico-educatiu per adjectivar l'activitat educativa portada a terme per l'Ateneu i des d'ell —recordem que l'entitat acollí una gran diversitat d'associacions que s'hi afiliaren—, hauríem de parlar d'altres adjectivacions que tenen més tradició i acceptació en les investigacions historicoeducatives com són els de «social» i «popular». Tant la història de l'educació social com la història de l'educació popular són dos sectors d'estudi ben arrelats entre la comunitat historicoeducativa actual. Hom ha acceptat com a objecte d'estudi per part de la història de l'educació social els processos educatius destinats a equilibrar, superar o prevenir la marginació i l'exclusió, especialment de la infància i la joventut, al llarg dels anys (concretant-se en realitats o exemples al llarg dels segles XIX i XX com la beneficència i l'assistència i protecció infantil, els nens expòsits, els reformatoris i les cases de correcció, etc.).⁶ Des de sempre ha existit una preocupació per prevenir la marginació i l'exclusió social. Des de la idea hospitalària dels grecs i els romans fins a les institucions de protecció a la infància del segle XX, passant per tot un conjunt d'institucions, organismes, programes, plans, etc., que cobraren especial importància a partir de les transformacions econòmiques, culturals, religioses, polítiques, científicotècniques, etc., de la modernitat i la contemporaneïtat. De fet, es podria dir que, a mesura que la humanitat progressà econòmicament, industrialment, etc., i es tornaren més complexes les estructures socials, augmentà la necessitat d'una educació social perquè augmentaren paral·lelament el nombre de marginats i abandonats, afectant especialment els infants. D'altra banda, la història de l'educació popular en els darrers anys ha analitzat un conjunt d'iniciatives, molt diverses entre si, que es caracteritzen a grans trets pel seu caràcter extern al sistema educatiu formal, d'una banda, i, de l'altra, per l'extracció social dels seus destinataris, procedents de les classes subalternes i instrumentals.⁷ No hauríem d'entendre per educació popular tot aquell conjunt de formacions educatives bàsiques o

6 Vegeu: SANTOLARIA, F. *Marginación y educación. Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel, 1997 i RUIZ BERRIO, J. «Introducción a la Historia de la Educación Social en España», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, [Salamanca], núm., 18, 1999, pàg. 5-11, i en general el monogràfic, coordinat pel professor Julio Ruiz Berrio, dedicat en l'esmentada revista a la història de l'educació social a l'Estat espanyol (pàg. 5- 166).

7 GUEREÑA, J. L. «El espacio de la educación popular en la época contemporánea», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, [Salamanca], núm., 20, 2001, pàg. 5-10.

mínimes —el que hom podria denominar com l'educació del «poble» en general—, ja que correríem el perill que perdés el seu objectiu específic i es diluís en un espai obert sense acotar. No obstant açò, tampoc no seria adient restringir-la sols a aquelles experiències que provenen dels treballadors, del que es coneix pels «obriers conscients» i de les seves organitzacions de militants, a la recerca d'una cultura alternativa a la dominant, és a dir, a la de les classes dominants.⁸ L'educació popular, amb dos camps pròxims i amb els quals a vegades s'ha confós, com l'educació social i l'educació d'adults, ha estat definida com aquell conjunt de processos formatius que pretenen l'educació de les classes populars, ja siguin joves en edat escolar segons la normativa aleshores vigent, però que queden fora del circuit escolar, o d'adults no alfabetitzats o que desitgen un complement de formació, realitzat fora de l'escola o de les institucions educatives formals o reglades o paral·lelament a elles. Hom ha acceptat aquesta darrera conceptualització per a l'època contemporània europea. Així, l'educació popular abastaria diferents finalitats —promoció individual, alliberació col·lectiva, control social i ideològic—, diversos nivells formatius de caràcter bàsic —alfabetització, ensenyament elemental, formació professional, cultura general— i diversos agents —l'Estat, les classes mitjanes o superiors, associacions recreatives i instructives, organitzacions confessionals, la classe obrera.⁹

En els pròxims apartats d'aquesta ponència, pretenem apropar-nos a tres iniciatives educatives portades a terme per entitats i associacions que acollí l'Ateneu en les primeres dècades del nou-cents que hom podrà acceptar fàcilment que adjectivem com a populars, socials i no formals.

8 En aquest sentit, són prou interessants les reflexions aportades a: MOLERO PINTADO, A. «Reflexiones en torno a la educación popular», *Educación popular*. Santa Cruz de Tenerife: Universidad de La Laguna [VIII Coloquio Nacional de Historia de la Educación], tom 3r, pàg. 9-46.

9 Vegeu: GUEREÑA, J. L. «El espacio de la educación popular...», *op. cit.*, pàg. 8. Camps d'estudi treballats des de la història de l'educació popular en els darrers anys han estat els de la formació professional i tècnica, les escoles d'adults, l'extensió universitària i les universitats populars, la sociabilitat popular i l'educació, el reformisme social, el republicanisme i l'educació popular, el catolicisme social i l'educació popular, l'educació i el moviment obrer. Vegeu: GUEREÑA, J. L.; TIANA FERRER, A. «La educación popular», GUEREÑA, J. L.; RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A. (ed.). *Historia de la Educación en la España contemporánea. Diez años de investigación*. Madrid: CIDE, 1994, pàg. 141-177.

Alguns exemples de l'activitat educativa popular, social i no formal desenvolupada des de l'Ateneu

Com s'ha dit, l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó parà especial atenció, en els primers anys de la seva existència, a aspectes educatius populars, socials i no formals. Alhora demostrà també la seva sensibilitat per la millora de l'educació formal de l'illa en crear comissions i campanyes de conscienciació cívica per tal de construir escoles graduades o evitar el tancament de l'institut de la ciutat. En aquesta ponència ens centrarem a repassar breument l'activitat educativa de l'Ateneu a la primeria del nou-cents a través de tres exemples paradigmàtics d'educació popular, social i no formal que acollí en el seu si a través de diverses associacions a ell afiliades com foren la Junta Local d'Extensió Universitària, la Gota de Llet de Menorca i els Exploradors Maonesos. És evident que podríem parlar de moltes altres activitats, iniciatives, processos educatius no formals i informals —cursos, cicles de conferències, vetllades literàries i musicals, foment de la lectura, etc.— desenvolupats al si de l'Ateneu o promoguts des d'ell —a través d'altres associacions a ell afiliades com l'Orfeó Maonès, el Grup Filharmònic i altres associacions musicals, el Grup Naturista, els Club de Futbol i altres clubs esportius i excursionistes, el Grup Esperantista, etc.—; ara bé, l'extensió limitada de la qual disposam per a la present ponència ens aconsella posposar aquestes consideracions per a properes ocasions, centrant-nos ara de moment en tres exemples clars del que hom ha acceptat com educació no formal —per bé que els dos primers exemples poden fàcilment adjectivar-se de popular l'un i social l'altre, termes amb major acceptació des de la història de l'educació— per a través d'ells veure com l'Ateneu incidí en la renovació del discurs i les pràctiques educatives fora de l'escola a la Menorca del nou-cents.

L'Extensió Universitària: campanyes d'educació popular

Hom sap que una de les formes més característiques que adoptà l'educació popular al començament del segle XX a l'Estat espanyol fou el moviment d'extensió universitària, i, d'entre totes les seves diverses concrecions, l'experiència de la Universitat d'Oviedo es convertí en paradig-

màtica.¹⁰ L'experiència consistí a facilitar un ensenyament específic adaptat a un públic popular, ja fos en els mateixos locals universitaris, o bé en associacions populars o centres obrers, utilitzant per a la seva finalitat diversos mitjans com foren les classes, les conferències i les excursions, entre d'altres. El propòsit dels seus impulsors, un grup d'intel·lectuals influenciats per la Institución Libre de Enseñanza, fou complir el que ells consideraren la missió social de la universitat —en aquells moments en crisi—, car pensaven que col·laborant en l'educació dels grups socials dominats contribuïen a la regeneració del país, així com també a desactivar la lluita de classes, mitjançant una solució reformista a la qüestió social.¹¹ A l'Estat espanyol el moviment d'extensió universitària visqué el seu punt àlgid entre 1898 i 1908. El regeneracionisme provocat pel desastre del 98 propicià el desenvolupament del moviment, però després dels primers moments d'eufòria renovadora els ànims s'anaren refredant i les diverses experiències renovadores posades en marxa en aquests anys es van anar abandonant.¹² El cert és que el moviment iniciat a Oviedo estigué inspirat en una certa ingenuïtat pedagògica i en altes dosis de fe en la cultura.¹³

A Catalunya, el moviment d'extensió universitària es consolidà cap a l'any 1902 per iniciativa del catedràtic de medicina i rector de la Universitat de

10 Sobre el moviment d'extensió universitària a Oviedo, vegeu els diversos treballs compilats a: MELÓN FERNÁNDEZ, S. *Estudios sobre la Universidad de Oviedo*. Oviedo: Universidad de Oviedo, Vicerrectorado de Extensión Universitaria, 1998, i VELARDE FUERTES, J. «Primeras aproximaciones al estudio de la Universidad de Oviedo como enlace entre la Institución Libre de Enseñanza y el Instituto de Reformas Sociales», TUÑÓN DE LARA, M.; BOTREL, J. F. (ed.) *Movimiento obrero, política y literatura en la España contemporánea*. Madrid: Edicusa, 1975, pàg. 223-240. Vegeu també, de caire més general: RUIZ SALVADOR, A. «Intelectuales y obreros: la extensión universitaria en España», diversos autors. *Cuatro ensayos de historia de España*. Madrid: Edicusa, 1975, pàg. 151-206, i SUREDA GARCIA, B. «La Extensión Universitaria», RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A.; NEGRÍN FAJARDO, O. (ed.) *Un educador para un pueblo*. Manuel Bartolomé Cossío y la renovación pedagógica institucionista. Madrid: UNED, 1987, pàg. 247-261.

11 GUEREÑA, J. L. «La educación popular a principios del siglo XX», RUIZ, J.; BERNAT, A.; DOMÍNGUEZ, Mª R.; JUAN, V. M. (ed.) *La educación en España a examen (1898-1998)*. Zaragoza: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza. Vol. II, 1999, pàg. 31-32.

12 TIANA FERRER, A. *Maestros, misioneros y militantes. La educación de la clase obrera madrileña (1898-1917)*. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia; CIDE, 1992, pàg. 267-268.

13 Vegeu: SUREDA GARCIA, B. «La Extensión Universitaria...», *op. cit.*, pàg. 247-261.

Barcelona, Rafael Rodríguez Méndez, que va disposar del suport d'altres institucions de cultura popular, com foren els ateneus obrers.¹⁴ El moviment d'extensió universitària fou presentat a Catalunya com una tasca col·lectiva de professors i estudiants amb la finalitat de millorar la condició laboral i social de l'obrer. El grup de catedràtics reunits al voltant del rector Rafael Rodríguez Méndez advocaren a favor d'una cultura popular des d'una actitud burgesa liberal, llunyana de qualsevol radicalisme més o menys socialitzant. Els professors de l'extensió cercaren temes mèdics, històrics i fins i tot econòmics amb la voluntat de preservar l'obrer dels mals socials.¹⁵

A Maó es creà una delegació de l'Extensió Universitària del districte Universitari de Barcelona l'any 1904 amb el suport del rector Rafael Rodríguez i el finançament de l'Ajuntament de Maó, gràcies a la implicació de bona part del claustre de professors de l'Institut de Maó i de personalitats rellevants de la societat civil maonesa del començament del nou-cents. Hom sap que la Junta Local d'Extensió Universitària de Maó esdevindria en certa manera l'antecedent immediat a la fundació de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic un any més tard, en el qual s'acabaria integrant com a societat afiliada.¹⁶

Tenim notícies de la primera Junta Local d'Extensió Universitària que es nomenà a Maó a través d'una nota de premsa, datada del 14 de març de 1904, en el diari republicà *El Liberal*, en la qual s'afirmava que per tal de posar en pràctica l'Extensió s'havia decidit, tal com es feia en altres indrets com Oviedo, València i Barcelona, formar una junta, els membres de la qual foren: Bonifaci Iñiguez —director de l'Institut— com a president, Miquel Roura —bibliotecari i professor de l'Institut— com a vicepresident, José Pérez de Acevedo com a secretari, Antoni Obrador com a vicesecretari, Antoni Roca com a tresorer, i finalment Josep M. Mercadal i Bartomeu Escudero, com a vocals.¹⁷

Per acord de la seva Junta Local, l'Extensió Universitària inicià la seva tasca a Maó els darrers dies de març de 1904. En aquell primer curs s'arribaren a fer fins a vint conferències a cura majoritàriament dels membres del claustre de l'Institut

14 VILANOU, C. «La Extensión Universitaria en Cataluña (1902-1909)», *Perspectivas Pedagógicas*. [Barcelona], 1984, pàg. 94-99.

15 VILANOU, C. «La Extensión Universitaria en Cataluña... », *op. cit.*, pàg. 96-97.

16 Sobre l'activitat portada a terme per la Junta Local d'Extensió Universitària a Maó en els seus primers anys en funcionament, hom pot consultar: MOTILLA SALAS, X. «Burguesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)», *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, [Palma], núm. 13, 1999, pàg. 63-76.

17 *El Liberal*. [Maó], 14 de març de 1904.

de Maó, com ara el catedràtic José Pérez de Acevedo, l'historiador i professor de dibuix Francesc Hernández Sanz, el director Bonifaci Iñíguez Iñíguez i els aleshores professors ajudants de les seccions de ciències i de lletres, respectivament, Jaume Alorda i Antoni Roca i Várez. A més, altres persones de la societat civil maonesa o vingudes de fora que romanien a la nostra illa, tots ells de reconegut prestigi professional en el seu camp, també s'implicaren en aquell primer curs de l'Extensió Universitària a casa nostra. Així és que hi intervingueren també com a conferenciants en el seu primer curs els advocats Pere Ballester Pons i Josep Riera, els apotecaris Josep Llanas i Pere Gavilán, l'oftalmòleg Llorenç Pons Marquès, el manescal Miquel Gomila, els mestres Gabriel Comas i Ribas i Elena Maneras, el militar i escriptor Llorenç Lafuente Vanrell i els germans Pere i Joan Mir i Mir, l'un terratinent i l'altre sindicalista i publicista àcrata. Les temàtiques preferides pels conferenciants foren les relacionades amb la medicina i la higiene, les ciències naturals, l'educació, els afers socials, el dret, l'art, l'escriptura, etc.¹⁸ Però l'activitat de l'Extensió no es limità sols a organitzar conferències a Maó, sinó que també se'n feren en altres poblacions amb la intenció d'intentar establir l'Extensió a altres indrets de l'illa, fet aquest últim que no reeixí.¹⁹

18 Del contingut de les conferències fetes en el primer curs de la nounada institució, en tenim notícies gràcies al discurs que J. Pérez de Acevedo, com a secretari de la Junta Local, pronuncià aquell mateix any, en el qual en féu un resum. Les conferències, que es prolongaren des del final de març de 1904 fins a mitjan juny d'aquell mateix any, foren per ordre de pronunciació les següents: «Objeto, importancia y conveniencia de la Extensión Universitaria», de José Pérez de Acevedo; «La telegrafía», de Llorenç Lafuente Vanrell; «La Educación», de Pere Ballester; «La lucha antituberculosa», de Llorenç Pons Marquès; «La tuberculosis en los animales», de Miquel Gomila; un altre cop sobre «La telegrafia», també de Llorenç Lafuente Vanrell; «Principios del Derecho Público», de Josep Riera; «Origen de nuestro planeta», de Jaume Alorda; «El Progreso», de José Pérez de Acevedo; «La cuestión social», de Joan Mir i Mir; «La Educación Física», de Gabriel Comas i Ribas; «El arte de Menorca», de Francesc Hernández Sanz; «La higiene y la educación de la mujer», d'Elena Maneras; «La agricultura», de Pere Mir i Mir; «El alcoholismo», de Josep Llanas; «El agua», de Pere Gavilán; «Primeros cuidados a los heridos», de Llorenç Pons Marquès; «Edisson y sus inventos», d'Antoni Roca; «La escritura», de Bonifaci Iñíguez; i, finalment, «La telegrafía sin hilos», de Llorenç Lafuente Vanrell. Vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, J. *Resumen de las conferencias explicadas en el curso 1903-1904. Discurso pronunciado en la noche del 18 de junio por don José Pérez de Acevedo Secretario de la Junta Local*. Maó: Imp. de B. Fàbregues, 1904.

19 En aquest sentit, dia 5 de juny, per iniciativa del mestre d'ensenyament primari Gabriel Comas i Ribas, assistiren a Alaior Pere Ballester i J. Pérez de Acevedo per dissertar sobre la conveniència d'instaurar l'Extensió Universitària a l'esmentada població. Vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, J. *Resumen de las conferencias explicadas...*, op. cit., pàg. 29-30 i JUNTA LOCAL DE EXTENSIÓN UNIVERSITARIA. «Comunicación al Congreso de Extensión

Per al curs següent, inaugurat el dia 1 d'octubre de 1904, es pretenia impartir les ensenyances classificades en tres grups diferenciats: en primer lloc, les ensenyances d'aplicació immediata a arts, oficis i professions, que comprenien l'àrithmètica, la geometria, la física, la mecànica, la química i la topografia; en segon lloc, les que es podrien considerar d'utilitat general com la geografia, la història i la literatura; i en darrer lloc, les ensenyances de les llengües. A més de les esmentades matèries, s'establia la possibilitat d'impartir altres matèries que fossin sol·licitades, sempre que els mateixos sol·licitants trobessin algú disposat a impartir-les, ja que la institució no era considerada oficial. Hi ha constància que al llarg del segon curs es feren fins a vint-i-cinc conferències a cura d'alguns professors de l'Institut, com ara José Pérez de Acevedo i Jaume Alorda, i de la majoria dels col·laboradors d'un any abans, com ara Pere Ballester, Llorenç Pons Marquès, Pere Gavilán, Gabriel Comas i Ribas i Llorenç Lafuente Vanrell, així com també altres conferenciants que s'incorporaven per primera vegada a les campanyes d'educació popular de la Junta Local d'Extensió Universitària de Maó com ara Francesc F. Andreu, Enric Alabern i Martin Schyrgens.²⁰ A més de les conferències, s'impartiren a les dependències de l'Institut classes nocturnes sobre arithmètica, comptabilitat mercantil, física i mecànica, llengua francesa, llengua anglesa, geometria, geografia i història, literatura, topografia, química, teoria i història de l'art i també de gimnàstica.²¹

En aquest dos primers anys de funcionament de l'Extensió Universitària a Maó, previs a la fundació de l'Ateneu, fou quan més conferències es progra-

Universitaria reunido en Oviedo los días 26 y 27 de Septiembre de 1908», *Revista de Menorca*. [Maó], 1908, pàg. 323.

20 En concret, les conferències fetes, per ordre de pronunciació, foren: «La electricidad y sus aplicaciones», de Francesc F. Andreu; «Concepto de la Ley», de Pere Ballester; «La Leche y sus derivados», de Pere Gavilán; «La vacuna», de Llorenç Pons Marquès; «Misión social de la escuela», de Gabriel Comas; «Leyes de la Historia», de J. Pérez de Acevedo; «Orígen de las especies», de Jaume Alorda; «Cultivo de la inteligencia», de Gabriel Comas; «Derecho de familia», de Pere Ballester; «Radiografía», de Llorenç Lafuente Vanrell; «Importancia de la agricultura», de Jaume Alorda; «Modos de adquirir la propiedad», de Pere Ballester; «La lengua francesa. Ventajas de su estudio» i «Lamartine», de Martin Schyrgens; «Reconocimiento de tierras de labor», de Jaume Alorda; «Chateaubriand y El Cid de Corneille», de Martin Schyrgens; «Abonos», de Jaume Alorda; «Enseñanza obligatoria», de Gabriel Comas; «Molière», de Martin Schyrgens; «La lucha en pro de la infancia», d'Enric Alabern; «Abonos nitrogenados», de Jaume Alorda; «Racine», de Martin Scyrgens; «La puericultura y los consultorios de pecho» i «Funciones de la Gota de leche en Menorca», d'Enric Alabern. Vegeu: JUNTA LOCAL DE EXTENSIÓN UNIVERSITARIA. «Comunicación al Congreso...», *op. cit.*, pàg. 323-325.

21 *Ibidem*, pàg. 326.

maren per part de la seva Junta Local. Ara bé, la manca d'assistència per part de les classes populars a les conferències, a qui en principi anaven destinades, i no així a les classes nocturnes, especialment la de gimnàstica, provocà que els seus organitzadors a poc a poc anessin reduint el nombre de conferències. Així és que, una vegada que la Junta Local d'Extensió Universitària s'integrà al nou Ateneu de Maó, ja en el curs 1905-1906, no es realitzaren conferències i tan sols es feren els cursos sobre aritmètica, geometria aplicada al dibuix, francès, comptabilitat mercantil, llengua anglesa i gimnàstica.²² Per al curs següent, 1906-1907, tan sols es realitzaren dues conferències per part d'Enric Alabern Sáez al local de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó,²³ a més de tres conferències de mitja hora a proposta dels mestres Antoni Juan Alemany i Antoni Obrador i a cura d'Enric Alabern, José Pérez de Acevedo i Francesc Hernández Sanz.²⁴ Els cursos que s'impartiren a les dependències de l'Institut de Maó foren d'aritmètica, geometria aplicada al dibuix, francès, anglès i gimnàstica, com en el curs anterior, a més de geografia comercial i literatura castellana.²⁵ Així mateix, durant el curs 1907-1908 es tornaren a fer dues conferències a les dependències de l'Ateneu de Maó,²⁶ així com també diverses conferències a la Societat Obrera Sindicat Unió d'Obrers Agrícoles que tractaren sobre temes agrícoles i ramaders.²⁷ De fet, a partir d'aquest curs

22 *Ibíd.*, pàg. 327.

23 Vegeu: ALABERN, E. «Desarrollo actual de la higiene infantil», *Revista de Menorca*. [Maó], 1907, pàg. 161-168 i ALABERN, E. «Concepto y funciones de la Gota de Leche», *Revista de Menorca*. [Maó], 1907, pàg. 257-264.

24 En concret, les conferències versaren sobre «El conocimiento somero del organismo humano», «La noción del progreso y la solidaridad» i «La habitación humana». Vegeu: JUNTA LOCAL DE EXTENSIÓN UNIVERSITARIA. «Comunicación al Congreso...», *op. cit.*, pàg. 325.

25 *Ibíd.*, pàg. 327.

26 Sobre «Comedores económicos», de Bonifaci Iñíguez, i «Instituciones sociales convenientes a Menorca», per J. Pérez de Acevedo, vegeu: IÑÍGUEZ, B. «Comedores Económicos», *Revista de Menorca*. [Maó], 1907, pàg. 369-378, i PÉREZ DE ACEVEDO, J. «Instituciones sociales...», *op. cit.*, pàg. 118-133 i 189-206.

27 Les conferències fetes a la Societat Obrera Sindicat Unió d'Obrers Agrícoles foren: «Reconocimiento de tierras y aplicación de abonos», per Germán Martínez; «Silvicultura», per Antoni Roca i Várez; «Fisiología vegetal», per Jaume Ferrer Hernández; «Ganadería i Cultivo de los frutales», per Pere Mir i Mir; «Sindicatos agrícolas», per J. Pérez de Acevedo; «El cultivo del Almendro» i «Cultivo del albaricoque», per Antoni Juan Alemany; i finalment «Preceptos de higiene en los animales domésticos», per Cirili J. Abadia. Vegeu: JUNTA LOCAL DE EXTENSIÓN UNIVERSITARIA. «Comunicación al Congreso...», *op. cit.*, pàg. 326.

la Junta Local d'Extensió Universitària de Maó programà en anys successius conferències i cursos a altres societats, a més de l'Institut i l'Ateneu de Maó, de caire popular fundades en aquests anys, com ara els ateneus des Castell i el Popular o l'Obrer de Maó, així com també en altres entitats destinades a col·lectius específics com la Societat Ibèria, en un període d'aparent revifament —si més no pel que fa a la programació de conferències— abans de la seva desaparició definitiva. Sigui com vulgui, el cert és que durant el curs 1907-1908 se seguiren impartint les assignatures d'aritmètica, geometria aplicada al dibuix, comptabilitat mercantil, literatura castellana, francès i gimnàstica, i també s'impartiren classes de química aplicada a la indústria, física experimental i esperanto.²⁸

A grans trets, hom pot constatar, a partir de l'anàlisi de les conferències impartides durant aquests primer anys de funcionament, la preocupació i la predilecció que tingueren els seus organitzadors per propagar coneixements sobre higiene, educació, lleis i agricultura, tot i que en els primers cursos, sobretot els de 1903-1904 i 1904-1905, també s'impartiren lliçons de tema científic que en anys posteriors s'anaren suprimint ja que no atreïen el públic al qual suposadament anaven destinades, les classes populars. Pel que fa al nombre de conferències impartides, fou durant els dos primers cursos quan més se'n feren —quaranta-cinc enfront de les quinze fetes entre els anys 1905 i 1908; és a dir, una mitjana de poc més de vint-i-dues conferències en els dos primers anys enfront d'una mitjana de tan sols cinc per a la resta d'anys. Açò és degut al fet que la manca d'assistència per part de les classes populars a les conferències provocà que la Junta Local d'Extensió Universitària les reduís de forma dràstica. En el seu lloc es potenciaren més els diversos cursos instaurats per tal d'intentar fer arribar la instrucció a les classes obreres i populars, objectiu principal de l'Extensió Universitària.²⁹ A més, s'ha de tenir en compte que l'Ateneu

28 *Ibídem*, pàg. 327.

29 J. Pérez de Acevedo, secretari de la Junta Local d'Extensió Universitària, considerava sobre aquest fet i sobre l'Extensió Universitària de Maó en general: «[...] la universidad del pueblo entre nosotros ha tomado la forma de una escuela de arte y oficios, sin dejar por ello de fomentar la cultura superior por medio de variadas conferencias. No alcanzan los resultados la extensión de nuestros deseos y lo que merecen las molestias de los profesores; pero no dejan de ser provechosos [...]. Los medios de que disponemos no son suficientes para una acción como apetecemos; pero convencidos de que en España el problema capital, el que encierra todos los otros, es un problema pedagógico, no hemos de cejar en nuestro empeño cumpliendo aquella ley que el gran Costa quería poner á la cabeza de nuestra constitución:

programava ja en aquests anys cicles de conferències i que, tot i que els destinataris de les conferències programades per la Junta Local d'Extensió Universitària de Maó fossin inicialment les classes populars, qui realment assistiren a elles foren els mateixos organitzadors de l'Extensió Universitària, propers al claustre de professors de l'Institut, a l'Ateneu i a la societat civil maonesa en general, no així les classes populars, i per açò que es cercaren altres entitats on programar les conferències i els cursos específics de caire més obrerista com ara la Societat Obrera Sindicat Unió d'Obrers Agrícoles, els ateneus des Castell i el Popular i l'Obrer de Maó, nascuts sota el caliu de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, entre d'altres.

Més enllà de l'activitat educativa duta a terme des de la Junta Local d'Extensió Universitària de Maó, majoritàriament a través de conferències — d'escàs èxit i implantació— i cursos per a les classes populars a la primera dècada del nou-cents, cal atribuir-li com a principals mèrits el fet que fos capaç de reunir un determinat col·lectiu de persones de la societat civil maonesa o provinents de fora de l'illa que impulsaren, a través de les conferències fetes sota el seu esperonament, la creació de determinades institucions com el mateix Ateneu Científic, Literari i Artístic, en el qual s'acabà per integrar la Lliga Antituberculosa i el consultori maternològic anomenat Gota de Llet de Menorca, entre d'altres. En definitiva, les activitats educatives populars dutes a terme a Maó a la primeria del nou-cents des de l'Extensió Universitària evidencien la importància que aquesta institució tingué entre la societat civil més que no pas entre els sectors populars (que, com s'ha dit, no assistiren a les conferències programades), no debades com acabem de dir foren diverses institucions culturals i higièniques les que trobaren en les conferències promogudes pel moviment el caliu necessari per crear-se. Així és que el declivi de la institució a Maó, com a altres indrets, vingué determinat per la seva concepció paternalista i, fins i tot, ingènua de l'educació popular, a més de la proliferació d'altres iniciatives d'aquest caire sorgides durant aquests anys des de sectors burgesos, obreristes i socialcatòlics. En el fons, el moviment tingué un marcat caràcter reformista, sempre des d'una perspectiva liberal burgesa, en la qual se cercava la profilaxi i la propedèutica de la classes populars i treballadores. A Menorca, l'Extensió Universitària

“Todo español defenderá la patria con los libros en la mano”». Vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, J. «Instituciones sociales...», *op. cit.*, pàg. 190.

fou assumida com una aventura intel·lectual per una sèrie d'homes altruistes, generalment d'idees republicanes i laiques, que per damunt de tot confiaven en la reforma de la societat a partir de l'educació de l'ésser humà i que es veren implicats en altres empreses culturals i educatives de major arrelament entre la societat maonesa com el mateix Ateneu.

La Gota de Llet: educació social i protecció a la infància

Hom sap que, al llarg de l'època contemporània i especialment durant el segle XIX i primeres dècades del XX, el discurs pedagògic es desenvolupà en estreta relació amb el pensament higienista. El canvi radical a les teories educatives que s'iniciaren a la darrerria del segle XVIII i que marcaren tot el pensament pedagògic contemporani no fou aliè als avenços sanitaris que repercutiren en un increment de l'esperança de vida i especialment en la possibilitat de reduir les elevades taxes de mortalitat infantil. Un dels tòpics que trobem en el discurs regeneracionista a l'Estat espanyol és el que relacionava els elevats índexs de mortalitat infantil, que hi havia a la fi del vuit-cents i començament del nou-cents, amb la manca de cultura i de formació higiènica i sanitària de les dones per desenvolupar, correctament, la seva missió de mares. A l'hora d'abordar el problema de la mortalitat infantil i de proposar solucions durant el període de trànsit entre els segles XIX i XX, confluïren enfocaments diversos que coincidiren a defensar que, a més de la millora de les condicions sanitàries, era imprescindible incrementar la formació higiènica de les mares.

La consolidació durant les darreres dècades del vuit-cents del concepte de la infància com una etapa clarament diferenciada de l'adult, i que condicionava el desenvolupament intel·lectual, físic i moral posterior, contribuí tant a la configuració de nous plantejaments educatius com a la difusió dels coneixements de la pediatria i la puericultura.³⁰ Al mateix temps, els projectes regeneracionistes plantejaven la necessitat imperiosa de corregir les greus deficiències formatives de la població espanyola. Es pensava que la difusió de la instrucció i el desarrelament de la ignorància i la superstició no sols influïrien genèricament en la regeneració moral, econòmica i social, evitant així les causes de la mortalitat que se sostenien en la degradació dels costums, especialment entre

30 RODRÍGUEZ OCAÑA, E. «Una medicina para niños», BORRÁS LLOP, J. M. (dir.) *Historia de la infancia en la España contemporánea (1834-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pàg. 149-170.

les classes treballadores, sinó que actuarien directament sobre les deficiències higièniques i especialment les relacionades amb la mala alimentació, que eren considerades la causa més evitable de la mort dels nens durant els primers anys de la seva vida.³¹ És necessari indicar que l'atenció cap al problema de la mortalitat infantil i l'estudi de les seves causes, que es donà a la fi del vuit-cents i començament del nou-cents, en plantejar l'evitabilitat d'aquestes mitjançant l'aplicació de normes higièniques i sanitàries elementals, contribuí a una revisió dels esquemes tradicionals en relació amb l'educació de la dona. Sense que es rompés la tradicional distribució de rols entre l'home i la dona que, fins i tot, per a alguns higienistes o moralistes de l'època, es veié reforçada insistint a relegar la dona exclusivament a la funció de reproducció i de manteniment dels fills, també és cert que, per primera vegada, es començà a denunciar que la funció de la mare no podia fonamentar-se exclusivament en virtuts que es consideraven naturals de la dona i que podien desenvolupar-se sols amb una correcta educació moral.

Per superar aquesta situació d'incultura no era suficient millorar l'escàs desenvolupament de l'escolarització i intensificar la formació higiènica de les mares, sinó que calia emprendre campanyes d'educació i de formació per als adults. En aquest sentit, l'educació higiènica i sanitària deixà de ser exclusivament un tema d'instrucció escolar per convertir-se en una qüestió d'educació social i de protecció a la infància.

A Menorca, sota el caliu de les conferències fetes per Enric Alabern a instàncies de la Junta Local d'Extensió Universitària i sota l'impuls de l'Ateneu de Maó, amb la voluntat d'incidir en la formació higiènica de les mares, es dissenyà tot un programa d'educació social i de protecció a la infància que es concretà en un consultori de puericultura i maternologia. Per Alabern, cappare de la Gota de Llet de Menorca, vertadera escola de maternologia, la causa fonamental dels elevats índexs de mortalitat infantil calia cercar-la en la incultura de la població. Així és que la lluita contra aquest fet havia de partir, en un principi, amb la proporció, especialment a les mares, de la cultura i dels coneixements necessaris per fer front a aquesta problemàtica.³²

31 BERNABEU MESTRE, J. «Problèmes de santé et causes de décès infantiles en Espagne (1900-1935)», *Annales de Démographie historique*, [París], 1994, pàg. 61-77.

32 Sobre la Gota de Llet de Menorca i la tasca portada a terme en els primers anys de funcionament sota la direcció facultativa d'Enric Alabern, hom pot consultar: SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat

La Gota de Llet de Menorca començà a funcionar oficialment el mes d'abril de 1906, tot i que abans Alabern havia obert un consultori provisional al seu domicili particular. El local definitiu habilitat per a la Gota de Llet de Menorca estava ubicat a la plaça del Príncep, número 3, cantonada amb el carrer de la Miranda, i ocupava una part de l'edifici en què hi havia instal·lat l'Ateneu.³³

Tal com s'especificava al seu Reglament, la finalitat de la Gota de Llet de Menorca era vulgaritzar entre les mares els ensenyaments de la higiene infantil, i facilitar alhora els mitjans necessaris i adequats per practicar-los. Es pretenia realitzar el primer dels objectius amb l'establiment d'un consultori de nens de pit que fos una vertadera escola de maternologia, per tal de fer front a l'excessiva mortalitat infantil, així com també la realització de la segona de les seves finalitats mitjançant la facilitació de llet esterilitzada, pasteuritzada o maternitzada, segons les necessitats dels infants, les mares dels quals no els poguessin alletar.³⁴ La formació de les mares, com a eina eficaç per lluitar contra la mortalitat infantil i la necessitat de superar el tòpic que amb l'estima i la tendresa ja era suficient per ser una bona mare, fou l'objectiu de la nounada institució que destacà el seu vicepresident José Pérez de Acevedo en el pròleg de l'obra *Historial de la "Gota de Leche" de Mahón* publicada per l'historiador Francesc Hernández Sanz, per tal de donar a conèixer les activitats de l'entitat.³⁵

Enric Alabern encara realitzà dues conferències més en el marc de l'Extensió Universitària a les dependències de l'Ateneu, entre els mesos de gener i març de 1907, per tal de continuar la seva tasca de propaganda a favor de la higiene infantil. Les esmentades conferències tractaren de la importància de la higiene infantil i l'aplicació dels avenços de la puericultura per disminuir la mortalitat infantil, a més d'analitzar les funcions de les diverses gotes de llet establertes a l'estranger i a l'Estat espanyol.³⁶ En una d'aquestes conferències, fetes a

infantil: Enric Alabern Sáez i la Gota de Leche a Maó (1906-1916)», *Revista de Menorca*, [Maó], 1r semestre, 2001, pàg. 81-103.

33 Hernández Sanz, F. *Historial de la "Gota de Leche" de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, 1910, pàg. 6-10.

34 GOTA DE LECHE DE MENORCA. «Reglamento de la Gota de Leche de Menorca», *Revista de Menorca*, [Maó], 1906, apèndix núm. 1, pàg. 1.

35 PÉREZ DE ACEVEDO, J. «Prólogo», Hernández Sanz, F. *Historial de la "Gota de Leche" de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, 1910, pàg. VI.

36 Vegeu: ALABERN, E. «Desarrollo actual de la higiene infantil», *Revista de Menorca*, [Maó], 1907, pàg. 161-168 i també ALABERN, E. «Concepto y funciones de la Gota de Leche», *Revista de Menorca*, [Maó], 1907, pàg. 257-264.

l'Ateneu, Alabern analitzà les dades de mortalitat general i infantil de l'Estat espanyol i les comparà amb les de les Illes Balears i amb les de la ciutat de Maó. Constatà, amb les dades de les quals disposava, que la mortalitat infantil a les Illes, i més encara a Maó, era baixa comparada amb altres províncies espanyoles.³⁷ Tot i així, la majoria de les defuncions de nens menors de cinc anys, concretament el 83,56%, es corresponien a menors de dos anys. Aquestes dades li serviren per reforçar els seus arguments a favor de l'actuació sanitària, higiènica i educativa vers les mares a l'etapa de lactància.

Anys més tard, el metge militar Jeroni Forteza, que també dirigí la Gota de Llet de Menorca, divulgà en les llibretes que dissenyà per fer un seguiment del desenvolupament i l'alimentació dels nens que passaven pel seu consultori, vertadera escola de maternologia i d'higiene infantil, per a què servien i per què eren necessàries encara institucions com l'esmentada Gota de Llet. Segons ell, aquestes servien per: en primer lloc, vigilar científicament el desenvolupament dels nens sans i fomentar la lactància natural sempre que fos possible; en segon lloc, per ensenyar a les mares el que havien de fer en benefici de la salut dels fills i el que havien d'evitar per no perjudicar-la, entenent la Gota de Llet com una vertadera escola de maternologia; en tercer lloc, servien per proporcionar a tots aquells infants que no podien beneficiar-se de la lactància natural els recursos menys perillosos possibles per alimentar-los artificialment; d'altra banda, reglamentaven una bona lactància mixta que evitava els defectes de la lactància artificial; servien, també, per procurar als infants llet analitzada i vigilada sota la direcció científica dels metges de la institució; així mateix, servien per conèixer les condicions de la dona com a dida i les qualitats de la seva pròpia llet; finalment, i en darrer lloc, també servien per prestar el servei d'incubadores.³⁸ La tasca de divulgació que realitzà Jeroni Forteza al capdavant del consultori de nens de pit a Maó fou també important, com ja ho havia estat la del seu fundador Enric Alabern.³⁹ Forteza considerava que era important divul-

37 Aquest fet ha estat recalcat per la historiografia moderna. En aquest sentit vegeu: DOPICO, G.; DEL ARROYO, F. «Desarrollo económico y social y mortalidad infantil. Diferencias regionales», ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE CIENCIA REGIONAL. *Crisis, Autonomía y desarrollo regional*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1985, pàg. 357-372.

38 FORTEZA MARTÍ, J. *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jerónimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés, a càrrec de F. Fàbregues, 1915.

39 Ambdós foren fecunds publicistes en el temps que romangueren a la nostra illa. A tall

gar tot allò que estigués relacionat amb la medicina i la higiene dels infants, atès que aquests últims eren els components de les futures societats. En aquest sentit, per a ell, un metge higienista era de cabdal importància en aquesta tasca, ja que havia de contribuir a la implantació domèstica de la higiene mitjançant la divulgació dels seus preceptes a través dels diaris, els llibres, i des de les tribunes dels casinos, els ateneus i altres societats, a més de, lògicament, en les seves visites als domicilis i en la clínica en què exercís. Aquesta tasca era considerada per Jeroni Forteza com a cabdal per a la regeneració de les societats mitjançant la higiene de la infància.

Els Exploradors Maonesos: l'educació dels infants i els joves fora de l'escola

En l'educació dels infants i joves fora de l'escola, en el temps lliure i en el medi natural, hi ha jugat un paper força important el moviment creat a la primeria del nou-cents, concretament l'any 1907, pel militar anglès Robert Baden-Powell. Aquest moviment tingué diferents noms i orientacions, tot i que genèricament se'l coneix per escoltisme. Baden-Powell, convençut de la

d'exemple, podem esmentar algunes de les obres publicades des de Menorca relacionades amb llur tasca al capdavant de la Gota de Llet a casa nostra. Vegeu: ALABERN, E. «Pro-Pueris», *El Liberal* [Maó], 17 de març de 1906; ALABERN, E. «Desarrollo actual de la higiene infantil», *Revista de Menorca*. [Maó], 1907, pàg. 161-168; ALABERN, E. «Concepto y funciones de la Gota de Leche», *Revista de Menorca*. [Maó], 1907, pàg. 257-264; ALABERN, E. *La tuberculosis infantil desde las "Gotas de Leche". Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis (Tema oficial de la sección II)*. Maó: Est. Tip. De M. Sintés, a càrrec de F. Fàbregues Pons, s/d (1910); ALABERN, E. *¿Debemos prescribir cruda ó cocida la leche de vaca? Primer Congreso Español Internacional de la Tuberculosis (Tema recomendado de la sección VI)*. Maó: Est. Tip. De M. Sintés, a càrrec de F. Fàbregues Pons, s/d (1910); ALABERN, E. . Maó: Tipografía Maonesa, 1913; ALABERN, E. *Memoria sobre la marcha, progreso y resultados de la Gota de Leche de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, a càrrec de F. Fàbregues Pons, 1913; FORTEZA MARTÍ, J. *Concepto moderno de las gotas de leche como establecimientos de puericultura y maternología*. Maó: Tipografía Maonesa, 1915; FORTEZA MARTÍ, J. *Programa abreviado de los estudios que corresponden al médico director de "La Gota de Leche" (s/d)*; FORTEZA MARTÍ, J. *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jeronimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés, a càrrec de F. Fàbregues, 1915; FORTEZA MARTÍ, J. *Higiene de los niños (Consejos a los padres)*. Colección de artículos de vulgarización científica. Maó: Imprenta de Sucesores de Parpal, 1915; FORTEZA MARTÍ, J. *El Espejo de la Madre Mahonesa. Memoria de la Gota de Leche*. Maó: Tipografía Maonesa, 1916; FORTEZA MARTÍ, J. «La Gota de Leche. Nota estadística anual (2 octubre de 1915 a 2 octubre 1916)», *Revista de Menorca* [Maó], 1917, pàg. 19-20.

necessitat d'una regeneració moral de la societat anglesa, creà un moviment per fer dels joves anglesos uns bons ciutadans, persones de caràcter i útils al seu país. Ben aviat aquest moviment es difongué fora d'Anglaterra. Així per exemple, i pel que fa a l'àmbit territorial més proper a nosaltres, la tardor de l'any 1912 es crearen els dos primers grups escoltes de Catalunya, amb els noms de Jovestels i d'Exploradors Barcelonesos. Ambdós representen les primeres manifestacions de l'obra de Baden-Powell al Principat, tot i que des de diferents caires. Així doncs, els Jovestels tingueren un marcat signe catalanista i federalista, mentre que els Exploradors Barcelonesos foren més espanyolistes i militaristes. Tan sols un any més tard els exploradors també s'introduïren a Menorca sota l'empara de l'Ateneu.⁴⁰

Així és que des de l'Ateneu, davant la necessitat d'incidir educativament en la joventut més enllà de l'àmbit estrictament escolar, es plantejà un programa d'educació en el temps lliure i en l'àmbit natural a través de la introducció de l'escoltisme a l'illa amb la creació l'any 1913 dels Exploradors Maonesos. Fou a través d'alguns dels seus afiliats, majoritàriament pertanyents als cossos militars destinats a Menorca, que s'acabà per introduir l'escoltisme a casa nostra. De fet, la primera espurna del moviment, cal cercar-la forçosament en la figura del militar i escriptor maonès Llorenç Lafuente Vanrell, que el mes de febrer de 1913 ja demandà la creació dels Exploradores de España des de la tribuna de l'Ateneu en una conferència en què tractà dels orígens i dels objectius de l'escoltisme en el camp de la formació integral dels joves. En finalitzar la conferència, Lafuente, que tenia el suport de l'Ateneu, instà els assistents per tal que sorgís la iniciativa d'organitzar a Maó una secció dels Exploradores de España.⁴¹

Poc temps després d'aquesta conferència, el butlletí de l'Ateneu es féu ressò que la crida realitzada des de la seva tribuna no havia estat en va, car, a més de mantenir-se el contacte amb Teodoro de Iradier —fundador dels Exploradores de España l'any 1912— per crear els exploradors a Maó, diversos oficials de l'exèrcit s'oferiren com a instructors, en unes afirmacions, per part dels editors

40 La introducció de l'escoltisme a Menorca i el seu esdevenir al primer terç del nou-cents té alguns treballs. En aquest sentit vegeu: SEGURA SALADO, J. «Els Exploradors de Menorca», *Revista de Menorca*, [Maó], 1978, pàg. 236-263 i MOTILLA SALAS, X. «L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)», SERRA BUSQUETS, S.; SUREDA GARCIA, B. *Els joves a l'època contemporània*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics [XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals], 2003, pàg. 267-286.

41 *La Voz de Menorca*, [Maó], 25 de febrer de 1913, pàg. 1.

del butlletí, que evidencien la importància del vessant educatiu no formal del moviment que se li atorgava des de l'Ateneu.⁴²

Els esforços per impulsar la creació d'un grup d'exploradors a Maó prosseguiren des de l'Ateneu. Així doncs, un mes després de la conferència en què Lafuente Vanrell instava a la creació d'una secció del moviment a l'illa, ja es constituí un comitè local dels Exploradores de España a Maó, amb seu a les dependències de l'Ateneu, en el qual s'integraren personalitats tant civils com militars.⁴³

Hi ha constància que a mitjan abril d'aquell any el comitè directiu nacional dels Exploradores de España envià cinquanta exemplars dels estatuts i reglaments definitius de la institució, així com també cinc-cents exemplars abreujats —amb butlletes d'inscripció—, perquè fossin repartits entre els centres educatius menorquins. De fet, els dos primers centres escolars de casa nostra que integraren l'escoltisme en les seves activitats extraescolars foren els regentats pels mestres mallorquins establerts a Maó Antoni Juan Alemany i Mateu Fontirroig Jordà.⁴⁴ Aquests dos primers grups formats a les escoles d'Antoni Juan i Mateu Fontirroig ben aviat començaren a desenvolupar activitats a l'aire lliure. El 24 d'abril de 1913 el butlletí es feia ressò de les primeres activitats d'ambdós grups, que ja tenien una norantena d'infants.⁴⁵ Tan sols cinc dies abans havia quedat constituïda legalment la institució a Maó, alhora que s'intentaven constituir també comitès locals a les poblacions des Mercadal i es Migjorn Gran.

Una de les primeres resolucions del comitè local de Maó fou adoptar els òrgans d'expressió de l'Ateneu, la *Revista de Menorca* i el seu suplement, el *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico*, com a publicacions oficials de la institució i des d'elles donaren compte de les activitats que portaren a terme, alhora que inseriren diverses notícies relacionades amb l'escoltisme en general, a fi de difondre'l entre els afiliats de l'entitat.⁴⁶

Pel que fa a les activitats portades a terme pels Exploradors Maonesos, una

42 *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico. Suplemento a la «Revista de Menorca»*, [Maó], 14 de març de 1913, pàg. 2.

43 *Ibidem*, 27 de març de 1913, pàg. 2-3.

44 *Ibidem* 17 d'abril de 1913, pàg. 4.

45 *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico. Suplemento a la «Revista de Menorca»*, [Maó], 24 d'abril de 1913, pàg. 2.

46 Vegeu: *ibidem*, 27 de juny de 1913, pàg. 2; *ibidem*, 10 de juliol de 1913, pàg. 2; *ibidem*, 14 de març de 1913, pàg. 2; *ibidem*, 27 de març de 1913, pàg. 3; *ibidem*, 20 de desembre de 1913, pàg. 2; *ibidem*, 9 de gener de 1917, pàg. 3-4.

de les que més es potenciaren des de la nounada associació, com no podia ser d'una altra manera atesa la filosofia del moviment escolta, foren les excursions o activitats a l'aire lliure en general. Són nombroses les referències que hom pot trobar al butlletí de l'Ateneu sobre les diverses sortides que els Exploradors Maonesos feren en la seva primera època, com ara excursions a cala Mesquida, Calascoves, ses Canessies, Biniàixa i a poblacions veïnes com les viles d'Alaior i es Mercadal.⁴⁷ Així és que, a tall d'exemple, hi ha constància que el 19 d'agost de 1913 un grup d'escoltes dels Exploradors Maonesos visitaren la colònia escolar que el mestre Antoni Juan Alemany —personalitat, com ja s'ha dit, estretament lligada a aquest moviment a casa nostra— dirigia al port d'Addaia.⁴⁸

Una menció a part mereix, d'entre les activitats portades a terme pels Exploradors Maonesos, la implicació que tingueren en la celebració de la festa de l'arbre a l'illa. L'esmentada festa fou el màxim exponent del particularisme localista que potenciaren les autoritats locals i els mestres regeneracionistes de caire conservador arreu de l'Estat espanyol. Fou la festa escolar regeneracionista per excel·lència, donat que amb ella es pretenia —a més d'introduir valors ecològics entre la joventut— l'exaltació del particularisme. Era una festa eminentment local que contribuïa a millorar la riquesa forestal de l'Estat espanyol i representava, en definitiva, la manera com les regions podien regenerar el conjunt de l'Estat. A més, alhora, era un model d'educació integral, ja que desenvolupava aspectes físics, estètics, morals, intel·lectuals i religiosos.⁴⁹ En aquest sentit, són nombroses les referències que es poden consultar al butlletí de l'Ateneu sobre la implicació dels Exploradors Maonesos en la celebració de la festa de l'arbre. Així doncs, sabem que el gener de l'any 1914 els Exploradors Maonesos feren diverses excursions a la serra de Biniàixa per preparar el terreny per a la celebració d'aquesta festa, amb la intenció futura d'anar canviant els llocs o predis on celebrar-la successivament. Aquell any la festa fou patrocinada per la Cambra Agrícola —domiciliada interinament també a les dependències de l'Ateneu— i hi participaren les autoritats, les escoles, les corporacions i diverses entitats. Aquest primer any s'arribaren a plantar fins

47 Vegeu, a tall d'exemple, els números 109, 111, 114, 133, 134, 135, 148 i 149 del *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico. Suplemento a la «Revista de Menorca»*.

48 *Ibidem*, 12 de setembre de 1913, pàg. 2.

49 Vegeu: DEL POZO ANDRÉS, M. M. *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000, pàg. 219-224.

a cent pins en diumenges successius del mes de març. Per a l'any següent es tornà a repetir l'acte a Biniaixa amb la plantació de vuitanta arbres més.⁵⁰

Altres activitats dels Exploradors Maonesos de les quals hi ha constància són les pràctiques agrícoles i els esports. Així per exemple, i pel que fa als esports, sabem que, cap al març de l'any 1917, un equip dels Exploradors Maonesos es traslladà a Alaior per disputar un partit de futbol.⁵¹ S'ha de dir que a Menorca, la creació del primer equip de futbol es degué a la Secció d'Esports i Excursions de l'Ateneu l'any 1905. Aquest fet fou rellevant no sols per a la introducció de l'esport esmentat a l'illa, sinó sobretot per la seva importància educativa, vessant aquest que es destacava des de l'Ateneu i que volgueren desenvolupar els Exploradors Maonesos amb la pràctica també d'aquest esport.⁵² A més, cal dir que els exploradors llogaren també un local al moll de cala Figuera per fer-hi reunions l'estiu de l'any 1914, en què es pretenien portar a terme esports marítims. D'altra banda, i en relació amb les tasques agrícoles, hi ha constància que els anys compresos entre 1914 i 1916 els Exploradors Maonesos pogueren disposar de l'usdefruit de dues tanques del predi de Binifadet a Sant Lluís per desenvolupar activitats agrícoles.⁵³

És cert que els trets distintius dels Exploradores de España en general, i els maonesos probablement no en foren una excepció, foren el seu espanyolisme i militarisme. És cert, també, que Robert Baden-Powell incorporà elements cerimonials a l'escoltisme provinents del món militar, com per exemple els uniformes, les formacions, les hissades de bandera, etc. No en va, Baden-Powell fou un militar i s'ha de tenir en compte que l'exèrcit comporta una ritualització

50 Vegeu: *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico. Suplemento a la «Revista de Menorca»*, [Maó], 30 de gener de 1914, pàg. 2; ibídem, 16 de febrer de 1914, pàg. 2; ibídem, 6 de març de 1914, pàg. 1; ibídem, 14 de març de 1914, pàg. 1 i 4; ibídem, 17 de març de 1914, pàg. 2 i ibídem, 10 de març de 1916, pàg. 3.

51 Ibídem, 23 de març de 1917, pàg. 2.

52 A partir del testimoni del que fou president de l'Ateneu de Maó, el comandant d'Estat Major, Antoni Victory Taltavull, ens podem fer una idea del que representava el futbol a la Menorca d'aquells anys i de la importància formativa que se li atorgava des de l'esmentada entitat: «Este es el único deporte moderno que ha adquirido algún arraigo en el pueblo. [...] Conviene proteger-lo, porque además de las ventajas de todo ejercicio al aire libre, fomenta el compañerismo, acostumbra a la obediencia, [...] y enseña a contener los impulsos naturales». Vegeu: VICTORY TALTAVULL, A. (1913). «La sociedad mahonesa y sus instituciones modernas de cultura, higiene y fomento», *Revista de Menorca*, [Maó], 1913, pàg. 329-330.

53 Vegeu: *Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico. Suplemento a la «Revista de Menorca»*, [Maó], 17 de març de 1914, pàg. 2 i ibídem, 21 d'octubre de 1914, pàg. 4.

essencial —l'uniforme, la bandera, el canvi de guàrdia, etc.— i que, per tant, una part del ritual escolta fou militar. Ara bé, el que el cappare de l'escoltisme volgué transmetre amb el seu moviment no coincidia del tot amb els valors militars, car hem de tenir en compte que Baden-Powell visqué experiències com la defensa de l'assetjament de la petita ciutat de Mafeking, a les planures d'Àfrica, durant dos-cents disset dies, i per a la qual hagué de recórrer a l'organització dels infants de l'esmentada ciutat perquè els ajudessin en totes les tasques possibles. Experiències com aquestes el feren descobrir altres línies d'acció, com que la capacitat d'iniciativa havia d'estar per damunt de la disciplina.⁵⁴ És possible que el moviment dels Exploradores de España en general fes una interpretació encara més militarista del mètode de R. Baden-Powell, no obstant açò, creiem que cal interpretar la introducció de l'escoltisme a Menorca, tot i que s'optés des d'un principi per la modalitat dels exploradors, en el marc d'unes idees pedagògicament progressistes. La implicació en el projecte a Maó de mestres pedagògicament renovadors —com ara Antoni Juan Alemany i Mateu Fontirroig Jordà— ens fa pensar que els valors educatius a l'escoltisme menorquí dominaren per damunt dels valors de disciplina i subordinació. En aquest sentit, la cerimònia militarista esdevingué un instrument al servei del caràcter més que una finalitat per ella mateixa o un instrument per aconseguir la subordinació i l'obediència.

A tall de cloenda

S'ha intentat exemplificar l'activitat educativa portada a terme des de l'Ateneu a la primeria del nou-cents a través de tres iniciatives paradigmàtiques d'educació popular, social i no formal que l'entitat acollí al seu si com a societats afiliades —o com es deia en el llenguatge de l'època com a «hijuelas»— de l'Ateneu. Som conscients que un estudi més ampli i de major profunditat sobre l'aportació que des de l'Ateneu es féu a l'educació fora de l'escola a la nostra illa hauria de preveure l'extensa, diversa, complexa, etc., dimensió educativa —no formal i informal en expressió de Coombs i Ahmed— de l'entitat: promoció dels esports i l'excursionisme, cicles de conferències, cursos i vetllades literàries i musicals, foment de la lectura a través de la seva biblioteca i sala de

54 FONT I PLANA, J. *Del joc a la festa. Escoltisme catòlic català (1930-1980)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 26.

lectura, etc., dels quals suara no ens ha estat possible donar compte atesa l'extensió limitada d'aquesta ponència. Nogensmenys, del repàs succint que s'ha realitzat als tres exemples escollits d'educació fora de l'escola en aquest estudi (Junta Local d'Extensió Universitària, Gota de Llet de Menorca i Exploradors Maonesos), es constata la sensibilitat vers l'educació i el pedagogisme que amarà l'esdevenir de l'Ateneu, si més no en la seva primera època, possiblement la més intensa i fructífera en aquest sentit de la seva centenària història.

Fonts i bibliografia

Publicacions periòdiques

El Liberal,

La Voz de Menorca,

Boletín del Ateneo Científico, Literario y Artístico,

Revista de Menorca.

Referències bibliogràfiques

ALABERN, E. «Concepto y funciones de la Gota de Leche», *Revista de Menorca*, [Maó], 1907, pàg. 257-264.

ALABERN, E. «Desarrollo actual de la higiene infantil», *Revista de Menorca*, [Maó], 1907, pàg. 161-168.

BERNABEU MESTRE, J. «Problèmes de santé et causes de décès infantiles en Espagne (1900-1935)», *Annales de Démographie historique*, [París], 1994, pàg. 61-77.

CANUT, M. L.; AMORÓS, J. L. *Anatomía de una cultura. Cien años de la Revista de Menorca (1888-1988)*. Palma: Institut Menorquí d'Estudis, 1989.

CARIDE, J. A. «No hay educación no formal», *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, [Barcelona], setembre-desembre 2004.

COOMBS, P. H. *The World Educational Crisis*. Nova York: Oxford University Press, 1968.

COOMBS, P. H.; AHMED, M. *Attacking Rural Poverty: How Non-Formal Education can Help*. Baltimore: J. Hopkins University Press, 1974.

DEL POZO ANDRÉS, M. M. *Currículum e identidad nacional. Regeneracionismos, nacionalismos y escuela pública (1890-1939)*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2000.

DOPICO, G.; DEL ARROYO, F. «Desarrollo económico y social y mortalidad infantil. Diferencias regionales», ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE CIENCIA REGIONAL. *Crisis, Autonomía y desarrollo regional*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 1985, pàg. 357-372.

FONT I PLANA, J. *Del joc a la festa. Escoltisme catòlic català (1930-1980)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

FORTEZA MARTÍ, J. *Colección de trabajos de Pediatría del Dr. Jerónimo Forteza. Libreta del desarrollo y alimentación de los niños*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés, a càrrec de F. Fàbregues, 1915.

GUEREÑA, J. L. «La educación popular a principios del siglo XX», RUIZ, J.; BERNAT, A.; DOMÍNGUEZ, Mª R.; JUAN, V. M. (ed.) *La educación en España a examen (1898-1998)*. Zaragoza: Ministerio de Educación y Cultura, Institución Fernando el Católico, Excma. Diputación de Zaragoza. Vol. II, 1999.

GUEREÑA, J. L. «El espacio de la educación popular en la época contemporánea», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, [Salamanca], núm. 20, 2001, pàg. 5-10.

GUEREÑA, J. L.; TIANA FERRER, A. «La educación popular», GUEREÑA, J. L.; RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A. (ed.) *Historia de la Educación en la España contemporánea. Diez años de investigación*. Madrid: CIDE, 1994, pàg. 141-177.

HERNÁNDEZ MORA, J. «Els Orígens de l'Ateneu de Maó», *Revista de Menorca*, [Maó], 1981, pàg. 19-70.

HERNÁNDEZ SANZ, F. *Historial de la "Gota de Leche" de Mahón*. Maó: Est. Tip. de M. Sintés Rotger, 1910.

JUNTA LOCAL DE EXTENSIÓN UNIVERSITARIA. «Comunicación al Congreso de Extensión Universitaria reunido en Oviedo los días 26 y 27 de Septiembre de 1908», *Revista de Menorca*. [Maó], 1908.

MELÓN FERNÁNDEZ, S. *Estudios sobre la Universidad de Oviedo*. Oviedo: Universidad de Oviedo, Vicerrectorado de Extensión Universitaria, 1998.

MOLERO PINTADO, A. «Reflexiones en torno a la educación popular», *Educación popular*. Santa Cruz de Tenerife: Universidad de La Laguna [VIII Coloquio Nacional de Historia de la Educación], tom 3r, pàg. 9-46.

MOTILLA SALAS, X. «Burguesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)», *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, [Palma], núm. 13, 1999, pàg. 63-76.

MOTILLA SALAS, X. «L'Ateneu de Maó i l'educació no formal dels joves: la introducció de l'escoltisme a Menorca (1913-1920)», SERRA BUSQUETS, S.; SUREDA GARCIA, B. *Els joves a l'època contemporània*. Palma: Institut d'Estudis Balearics [XXI Jornades d'Estudis Històrics Locals], 2003, pàg. 267-286.

MOTILLA SALAS, X. *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917)*. Maó: Institut Menorquí d'Estudis [Cova de Pala, 18], 2004, pàg. 229-241.

MOTILLA SALAS, X. «Els ateneus i el foment de la lectura a Menorca a les primeres dècades del nou-cents», COMAS RUBÍ, F.; MOTILLA SALAS, X. (co-ord.): *Història / històries de la lectura*. Palma: Institut d'Estudis Balearics [XXIV Jornades d'Estudis Històrics Locals – XVII Jornades d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana], 2005, pàg. 275-290.

ORTEGA ESTEBAN, J. «La educación a lo largo de la vida: la educación social, la educación escolar, la educación continua... todas son educaciones formales», *Revista de Educación*, [Madrid], núm. 338, 2005, pàg. 167-175

PÉREZ DE ACEVEDO, J. *Resumen de las conferencias explicadas en el curso 1903-1904. Discurso pronunciado en la noche del 18 de junio por don José Pérez de Acevedo Secretario de la Junta Local*. Maó: Imp. de B. Fàbregues, 1904.

PÉREZ DE ACEVEDO, J. «Instituciones sociales convenientes a Menorca» *Revista de Menorca* [Maó], 1908, pàg. 118-133 i 189-206.

QUINTANA, J. M. *Regionalisme i cultura catalana a Menorca (1888-1936)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Institut Menorquí d'Estudis [Biblioteca Serra d'Or, 193], 1998.

RODRÍGUEZ OCAÑA, E. «Una medicina para niños», BORRÁS LLOP, J. M. (dir.) *Historia de la infancia en España contemporánea (1834-1936)*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1998, pàg. 149-170.

RUIZ BERRIO, J. «Introducción a la Historia de la Educación Social en España», *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, [Salamanca], núm. 18, 1999, pàg. 5-11.

RUIZ SALVADOR, A. «Intelectuales y obreros: la extensión universitaria en España», d.a. *Cuatro ensayos de historia de España*. Madrid: Edicusa, 1975, pàg. 151-206.

SALORD RIPOLL, J. «De l'Ateneu a l'Institut Menorquí d'Estudis: creació i projecció culturals a la Menorca del segle XX», SERRA BUSQUETS, S.;

COMPANY MATES, A. *El moviment associatiu a les illes Balears des de finals del segle XIX fins a l'actualitat*. Palma: Institut d'Estudis Balearics [XIX Jornades d'Estudis Històrics Locals], 2000, pàg. 289-301.

SANTOLARIA, F. *Marginación y educación. Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel, 1997.

SARRAMONA, J.; VÁZQUEZ, G.; COLOM, A. J. *Educación no formal*. Barcelona: Ariel Educación, 1998

SEGURA SALADO, J. «Els Exploradors de Menorca», *Revista de Menorca*, [Maó], 1978, pàg. 236-263.

SUREDA GARCIA, B. «La Extensión Universitaria», RUIZ BERRIO, J.; TIANA FERRER, A.; NEGRÍN FAJARDO, O. (ed.) *Un educador para un pueblo. Manuel Bartolomé Cossío y la renovación pedagógica institucionista*. Madrid: UNED, 1987, pàg. 247-261.

SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la Gota de Leche a Maó (1906-1916)», *Revista de Menorca*, [Maó], 1r semestre, 2001, pàg. 81-103.

TIANA FERRER, A. *Maestros, misioneros y militantes. La educación de la clase obrera madrileña (1898-1917)*. Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia; CIDE, 1992.

TRILLA J. [et. al.]. *La educación fuera de la escuela. Ámbitos no formales y educación social*. Barcelona: Ariel Educación, 2003.

VELARDE FUERTES, J. «Primeras aproximaciones al estudio de la Universidad de Oviedo como enlace entre la Institución Libre de Enseñanza y el Instituto de Reformas Sociales», TUÑÓN DE LARA, M.; BOTREL, J. F. (ed.) *Movimiento obrero, política y literatura en la España contemporánea*. Madrid: Edicusa, 1975, pàg. 223-240.

VICTORY TALTAVULL, A. «La sociedad mahonesa y sus instituciones modernas de cultura, higiene y fomento», *Revista de Menorca*, [Maó], 1913, pàg. 309-338.

VICTORY TALTAVULL, A. «El Ateneo Científico, Literario y Artístico de Mahón en sus veinticinco primeros años de existencia», *Revista de Menorca*, [Maó], 1930, pàg. 294-319.

VILANOU, C. «La Extensión Universitaria en Cataluña (1902-1909)», *Perspectivas Pedagógicas*. [Barcelona], 1984, pàg. 94-99.